

Kornee van der Haven

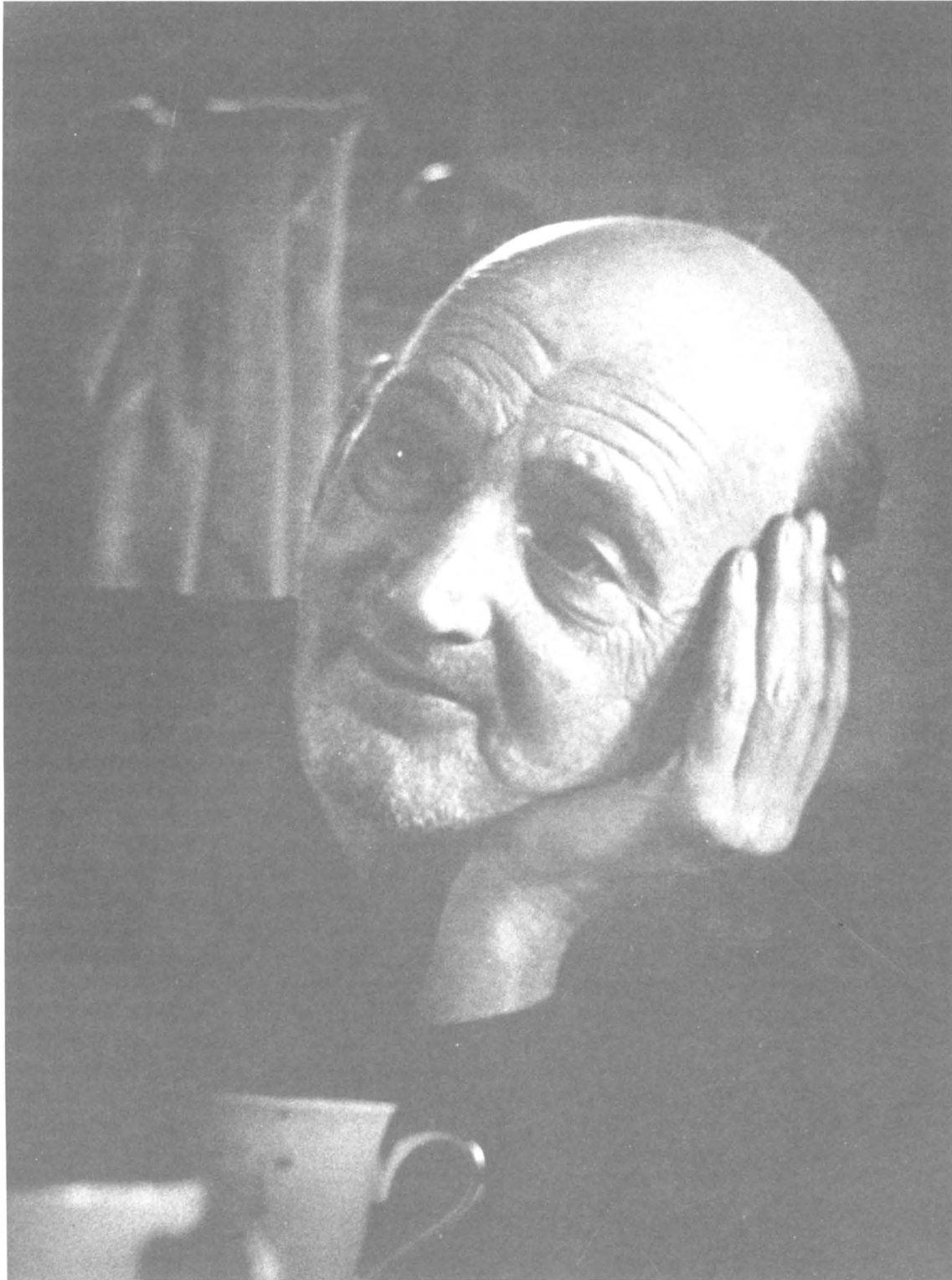
'DE LAATSTE, HEILGE STRIJD TOT BROEDERTWIST VERLAAGD...'

Socialisme in het werk van Freek van Leeuwen

Communist, christen, arbeider, kluizenaar, het zijn typeringen die alle van toepassing zijn op de dichter Freek van Leeuwen (1905-1968). Als 'zingende dwaas' (typering van Henriette Roland Holst) stelde hij zijn poëzie in de jaren dertig in dienst van de klassenstrijd. Tijdens de oorlogsjaren overheerste echter de teleurstelling over de socialistische kameraden en de verloren strijd tegen het fascisme. Zijn naoorlogse poëzie werd sterk religieus geïnspireerd; maar ondanks zijn teleurstellingen handhaafde Van Leeuwen zijn felle maatschappijkritiek. De poëzie uit die periode geeft een beeld van zijn zoektocht naar nieuwe kameraadschap in een Nederland dat in de ban was van een herijking van de oude ideologische uitgangspunten.

Socialistische literatuur

Hoewel Gerrit Komrij hem nog een plaatsje in de dertiende druk van zijn *Nederlandse poëzie van de 19e tot en met de 21ste eeuw in 2000 en enige gedichten* (2004) gunde, is Freek van Leeuwen een nagenoeg vergeten dichter. Dat zal deels te maken hebben met het sterk propagandistische karakter van zijn werk. Aan het begin van zijn carrière zette de dichter zich vol vuur in voor een 'revolutionaire literatuur'. Na de oorlog probeerde Van Leeuwen zijn engagement

Fotoportret van Freek van Leeuwen door Kees Put, Leiderdorp 'De Lange Akker' circa 1960 [Privé-collectie]

(L) Henriette Roland Holst, circa 1935 [Letterkundig Museum] · (R) Portret Freek van Leeuwen door Jef Last, z.j. [Letterkundig Museum]

op een individuele manier vorm te geven, niet meer binnen de vertrouwde kaders van een socialistisch collectief.

Zijn huidige onbekendheid deelt Van Leeuwen met andere auteurs wier werk sterk ideologisch bepaald is. Zelfs het politiek-geïnspireerde werk van Herman Gorter en Henriette Roland Holst-van der Schalk kan nauwelijks nog op belangstelling rekenen. Aan mindere goden als Jef Last, Maurits Dekker of Theun de Vries wordt eveneens maar mondjesmaat aandacht besteed en als dat al gebeurt, dan is dat bij Last vaak om zijn homoseksualiteit en bij De Vries om zijn regionalisme. Met het wegvallen van het 'reëel bestaand socialisme' in Europa kwam er in Nederland ook een einde aan de toch al kwijnende belangstelling voor linkse auteurs.

De verzuiling van de literatuur in de jaren dertig is in retrospectief in de ogen van sommigen meegevallen. Slechts een beperkt aantal tijdschriften zou zich streng aan de katholieke, protestantse, socialistische of liberale leer gehouden hebben. Succesvolle auteurs schreven niet alleen voor de eigen zuil maar ook voor de 'burgerlijke' tijdschriften. Dit mag echter geen reden zijn om die sterk verzuilde tijdschriften en auteurs van het interbellum daarom als weinig invloedrijk terzijde te stellen. De verzuilde literaire teksten werden immers door een groot en trouw lezerspubliek gelezen en ook critici als

Menno ter Braak en H. Marsman ontkwamen er daarom niet aan zich destijds met dit werk van hun meer dogmatische collega's te bemoeien.

De ideologische heroriëntatie in de literatuur van na de Tweede Wereldoorlog, die de overgang van een verzuilde naar een ontzuilde samenleving markeerde, heeft meer belangstelling ondervonden. Die interesse beperkt zich echter voornamelijk tot het werk van de literaire voorhoede van die jaren – met als belangrijkste representanten natuurlijk de Vijftigers. Deze 'avantgardistische' blik op het literaire verleden geeft een vertekend beeld van de literair-historische werkelijkheid. Veel auteurs die zich nog met een bepaalde zuil identificeerden, maakten in die jaren van ontzuiling immers een veranderingsproces door dat evenzeer het bestuderen waard is. Hun werk kan een helder beeld geven van de worstelingen, ontgoochelingen en teleurstellingen van hen die zich binnen enkele jaren beroofd zagen van de oude ideologische ijkpunten en sociale geborgenheid die de oude zuil hun bood. Van Leeuwen is een van die dichters.

Vlammende verten

Freek van Leeuwen werd op 27 februari 1905 geboren in Leiden.² Hij kwam uit een gereformeerd gezin van orgelbouwers. Van Leeuwen heeft nooit werkelijk afstand gedaan van het geloof, maar van de kerk als instituut moest hij niets hebben. Hij worstelde als homoseksueel nogal met de homofobie die binnen christelijke kring latent aanwezig was. Zijn kindertijd bracht Van Leeuwen door bij vier christelijk-gereformeerde oudere tantes in de Haarlemmermeer, waar hij vooral de bijbel, Dostojewski en Couperus las.³ In de jaren twintig keerde Van Leeuwen terug naar Leiden waar hij in aanraking kwam met de Arbeiders Jeugd Centrale (AJC), de jeugdbeweging van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). Het was de grote bloeiperiode van de socialistische beweging en Van Leeuwen beschrijft in zijn levensherinneringen hoe Margot en Marie Vos als 'hofdichters van de socialistische arbeidersjeugd' met hun optimistische verzen het geloof in een nieuwe mens en een nieuwe gemeenschap verkondigden.⁴ De bundels van de gezusters Vos waren zeer populair bij de sociaaldemocratische jeugd en hun gedichten werden vaak geciteerd tijdens de bijeenkomsten van deze politieke jeugdbeweging.

Van Leeuwen begon vergelijkbare gedichten te schrijven. Hij was een trouw bezoeker van de grote AJC-bijeenkomsten, die met enige regelmaat in Vierhouten plaatsvonden. In zijn gedichten hield Van Leeuwen – evenals zijn andere grote voorbeeld Henriette Roland Holst – vast aan zijn christelijke achtergrond en koos religieuze thema's om aan de hand daarvan het belang van de arbeidersstrijd te beschrijven. Tijdens een bijeenkomst in 1928 ontstond zo het gedicht 'Het Heilig Avondmaal', waarin hij het breken van het brood met het socialistische verlangen naar een werkelijk solidaire samenleving verbond. Typerend is ook het verlangen naar gereformeerde soberheid en eenvoud enerzijds en naar een eind aan alle armoede anderzijds, waarbij naar de wonderbare spijziging verwezen wordt: 'Dit is het Wonder kam'raden, ziet:/'t Brood der Gemeenschap vermindert niet.// Al wie in eenvoud zich

overgeeft/ Zal nimmer hong'ren, zolang hij leeft.// Breekt het en deelt het, immermeer/ Drievoud wint ge het zelve weer'.⁵

De stijl van Van Leeuwen lijkt hier veel op die van de gezusters Vos en zijn eerste gedichten getuigen van een vast geloof in de nieuwe toekomst, de 'vlammende verten', indachtig de gelijknamige bundel van Vos uit 1926. Het is nu moeilijk voor te stellen hoe populair de poëzie van met name Margot Vos in deze jaren was, evenals het werk van die andere sociaaldemocratische huisdichter Carel Steven Adama van Scheltema. 'Vos' succesbundel *De nieuwe lent* (1923) beleefde zeker zes drukken – wat ook toen al veel was voor een dichtbundel. Aangemoedigd door het afdelingshoofd van de Leidse AJC stuurde Van Leeuwen halverwege jaren twintig enkele gedichten naar de AJC-voorman Koos Vorrink, die ze doorstuurde naar de dichter Jef Last. Last vond de gedichten te zeer schatplichtig aan die van de gezusters Vos en adviseerde zijn jongere collega om eenvoudiger te dichten, simpele liedjes te schrijven die de kameraden zouden begrijpen, die het liefst ook geschikt waren om te zingen in de kroeg.⁷

In 1927 debuteerde Van Leeuwen met enkele gedichten in *De Socialistische Gids*, het maandblad van de SDAP.⁸ In het gedicht 'Het lied van den zwerver', dat in februari werd geplaatst, begeeft zich een zoekende werkeloze arbeider op stenige paden, op zoek naar het geluk. De toonzetting is 'moedeloos', maar anders dan in het gedicht 'De strijders', dat in de novemberaflevering zou worden opgenomen, wappert aan het einde van dit gedicht 'felrood de Morgenvlag' en gloort de blijde toekomst: 'De Meienacht bracht de tijding/ op de fonklende Vreugdebazuin!/ Kameraad, draag de dag der bevrijding/ in de wachtende wereldduin!'. In het gedicht 'De strijders' klinkt vooral vertwijfeling door en niet – zoals de titel van het gedicht doet vermoeden – de toon van de strijdbare socialist. De openingszin zegt al genoeg: 'Wat baat het, zich vrij te vechten?'. Het gedicht is een aanval op de blijde toekomstverwachting en geprofeteerde 'vlammende verten': 'Ik zag wel de vreugdige verten/ Waarover de morgen wacht./ Doch dacht mij de toekomst versperd en/ Versloten door Nooddrufts macht –'.

Toch wist Van Leeuwen de redactie van *De Socialistische Gids* kennelijk over te halen om de verzen te plaatsen, maar waarschijnlijk had men toch moeite met een gedicht als 'De strijders'. Naderhand verloor de redactie dan ook haar belangstelling.⁹ Henriette Roland Holst nam zijn werk echter in bescherming en voorzag enkele van zijn gedichten in haar bloemlezing met arbeiderspoëzie *Tijdsignalen* (1929) van lovende commentaar, waarin zij de 'weemoedige klacht om de eenzaamheid van het leven, de smart van het onvervulde verlangen' en het gebrek aan propagandistische lading juist zegt te waarderen – evenals het gebruik van 'Christelijke tradities en symbolen'.¹⁰

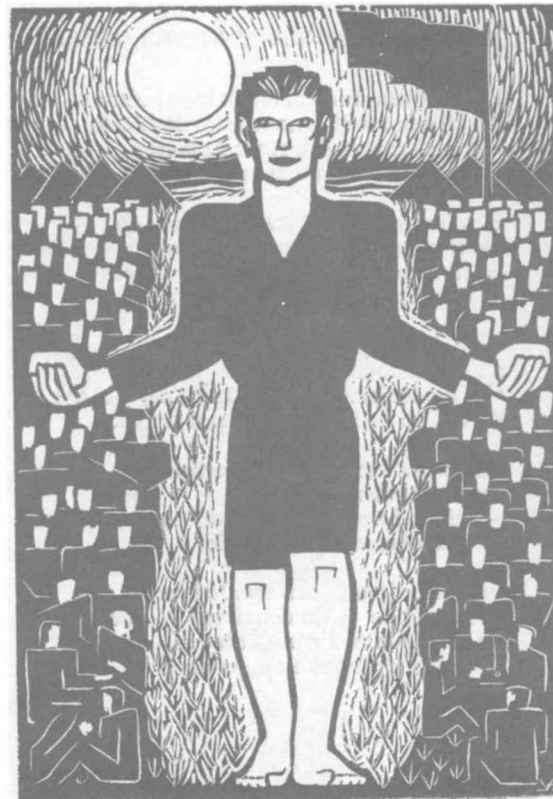
Dienstplichtige in het groote roode leger

Als adolescent identificeerde Van Leeuwen zich sterk met de sociaal-democratische jeugdbeweging en de daar binnen geldende literaire esthetiek. Hij voldeed echter niet bepaald aan het ideaalbeeld van de geestdriftige partij-

Margot Vos, circa 1911 [Letterkundig Museum]

dichter. Teruggekeerd in Leiden verbreedde Van Leeuwen zijn horizon en kwam hij niet langer alleen met AJC-ers in contact, maar ook met 'jonge communisten, anarchisten, dienstweigeraars en vegetariërs.' In 1930 verbleef Van Leeuwen in Antwerpen, waar hij met arbeiders en daklozen van diverse pluimage kennismakte. Hij vond er tijdelijk werk bij de opbouw van de

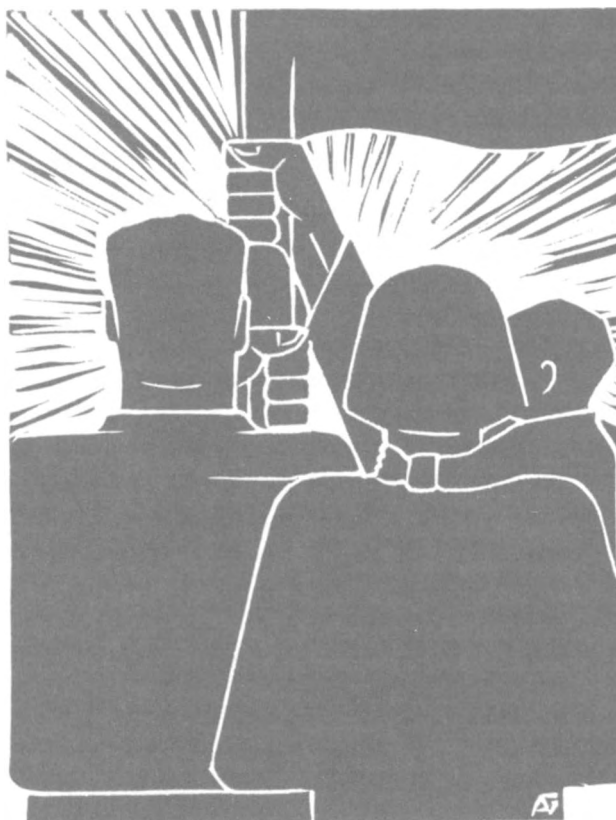
Freek van Leeuwen

Het heilig Avondmaal

(L) Omslag door A.W. van Gils van de dichtbundel *Het lied van den zwerfer* van Freek van Leeuwen uit 1936 · (R) Hout-snede van J. van Hell bij het gedicht 'Het Heilig Avondmaal' van Freek van Leeuwen in de bloemlezing *Tijdsignalen* (1929)

Wereldtentoonstelling. In Antwerpen werd hij zich verder bewust van zijn homoseksuele geaardheid. Deze ervaringen legde hij later vast in zijn novel-
lenbundel *Het simpel hart* (1947). Na zijn verblijf in Antwerpen vestigde Van
Leeuwen zich in Rotterdam. Hij trok in bij Bertus Meijer, een huisschilder
die ook actief was als socialistisch dichter.

De politieke tegenstellingen in Nederland verscherpten zich toen eind
jaren twintig de crisisjaren hun schaduw vooruitwierpen. Langzaam maar
zeker radicaliseerde ook Van Leeuwen en begin jaren dertig raakte hij betrok-
ken bij de oprichting van het links-radicalen arbeidersschrijverscollectief
Links Richten. Samen met Meijer was Van Leeuwen een van de initiatiefne-
mers van de Rotterdamse afdeling en samen wisten zij andere arbeiders-
schrijvers bij het initiatief te betrekken, zoals de latere uitgever Geert van
Oorschot.¹² De Rotterdamse afdeling bestond voornamelijk uit arbeiders en
ongeschoolde auteurs en kunstenaars, in tegenstelling tot de Amsterdamse,
die een meer intellectueel karakter had met leden als Jef Last en Gerard Vanter
(pseudoniem van Gerard van het Reve sr.). In 1932 sloot Links Richten zich aan
bij het Internationaal Verbond van Proletarische Schrijvers in Moskou en werd
daarmee tot een communistische mantelorganisatie.¹³ De wat meer anarchis-

Lineoleumsnede van A.W. van Gils bij het laatste vers uit de dichtbundel *Het lied van den zwerver*

tisch ingestelde Van Oorschot en anderen verlieten het collectief en de greep van leden van de Communistische Partij Holland (CPH) op Links Richten – onder de bezielende leiding van Jef Last – werd steeds groter.

Vanaf september 1932 verscheen het tijdschrift *Links Richten*. Van Leeuwen werd gevraagd om de coördinatie en het secretariaat van het tijdschrift op zich te nemen. Het eerste nummer opende met het credo van Lenin: 'De literatuur moet partijliteratuur worden', waarmee de nieuwe toon was gezet. Van Leeuwen stelde in *Links Richten* zijn poëzie ten dienste van de partijgeleide klassenstrijd en beschreef in rauw-realistische gedichten de ellende van werklozen en loonslaven. Zijn eerste bundel *Uitverkoop* verscheen in 1932 en werd een verkoopsucces. In het derde nummer van *Links Richten* schreef hij over de politieke missie van de socialistische dichter: 'De dichter zal zijn kunstenaarschap af moeten werpen en als gewoon dienstplichtige zal hij dienst moeten nemen in het groote roode leger'.¹⁴ In felle bewoordingen rekende Van Leeuwen af met zijn AJC-verleden en de gedichten van Margot Vos: 'Waar Adama v. Scheltema nog meende, dat voor het bereiken van het socialisme stakingen etc. onontbeerlijk waren, daar meent Margot Vos, dat het voldoende zal zijn, als men een troep fleurig gekleede AJC-ers met mandolines gewapend, om de bontversierde Meiboom laat dansen'.¹⁵

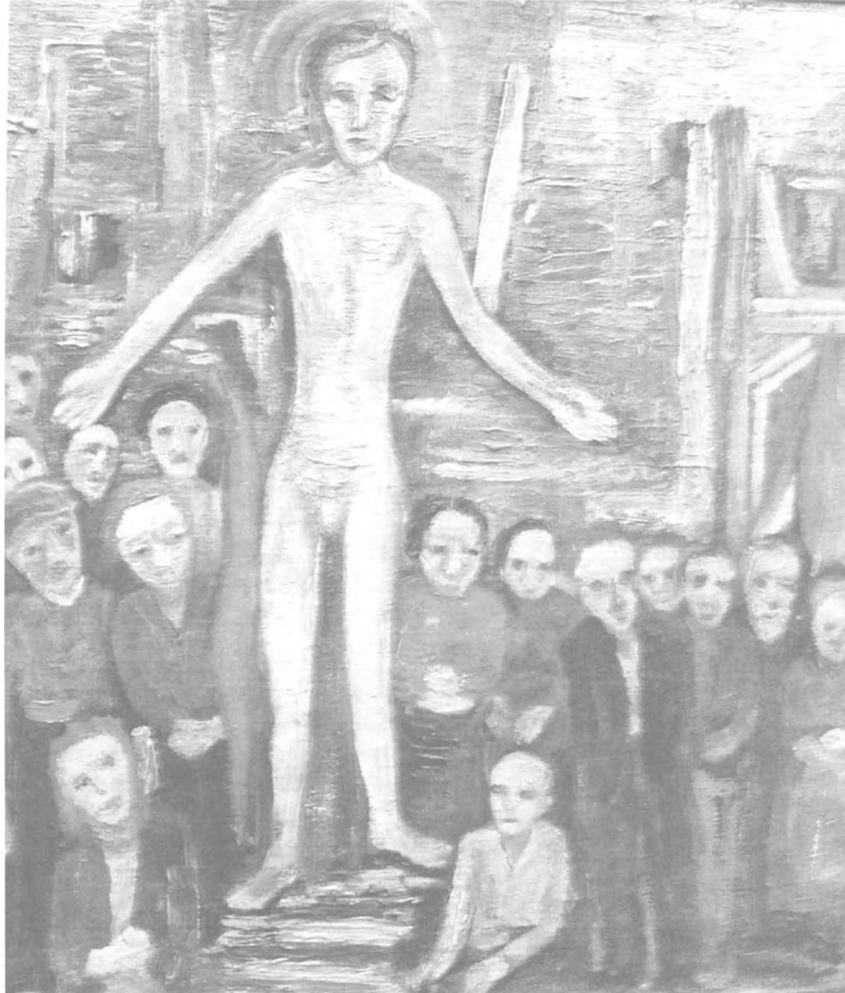
Omslag door Henk Bruintjes van de dichtbundel *Uitverkoop* (1932)

De gedichten die Van Leeuwen voor *Links Richten* schreef, getuigen van dit revolutionaire bewustzijn en zijn eerder pamfletten dan gedichten. Het belangrijkste oogmerk van de links-radicalen schrijvers was hun lezers aan te sporen tot de strijd tegen kapitalisme en imperialisme. Evenals in zijn AJC-tijd beschreef Van Leeuwen de armoede en bittere ellende van de arbeiders, maar met het grote verschil dat deze gedichten wél propagandistisch van aard waren. Veel gedichten die in *Links Richten* verschenen, hadden een aan de Nieuwe Zakelijkheid ontleende reportageachtige stijl. De toon is steevast alarmerend en opruiend. De boodschap ligt er dik bovenop, waardoor er meestal veel subtiliteit verloren gaat, zoals uit deze verzen van Van Leeuwen mag blijken: 'Brand! brand! brand!/ Lees maar in de krant:/ Door een noodlottig toeval/ Een heel proletariërsnest verrekt./ Geen verzekering, die de schade dekt.../ De liefdadigheid mag ze begraven'.¹⁶

In het door de CPN gecontroleerde blad werden religieus-socialistische verzen natuurlijk minder op prijs gesteld. Met de bundel *Door het donker* keerde Van Leeuwen in 1934 niettemin weer terug tot de metaforiek van de broederschap der discipelen. In het gedicht 'De provocateurs' staat echter niet langer de kameraadschap, maar de figuur van Judas centraal die het leed en de dood van de meester heeft gezocht en gevonden.¹⁷ Uit het gedicht spreekt de wanhoop van een langdurig werkeloos en verloren bestaan en de teleurstelling over het feit dat sommige kameraden niet krachtig genoeg bleken om die beproeving te doorstaan. De provocateur waar Van Leeuwen hier meer concreet naar verwees, is Marinus van der Lubbe, de Leidse arbeider en radencommunist die hij in Leiden had leren kennen en die de nazi's op 27 februari 1933 oppakten toen de Berlijnse Rijksdag in brand was gestoken. De beschuldigingen van de CPN aan het adres van Van der Lubbe dat hij in samenwerking met de fascistische Rijksdag in brand zou hebben gezet, veroorzaakte veel onrust binnen de redactie van *Links Richten*. Naast Van Leeuwen kenden ook andere leden van de redactie Van der Lubbe persoonlijk en sommigen bleven hem als een strijdmakker beschouwen. Andere redactieleden volgden de communistische lijn, wat een breuk teweegbracht binnen de redactie.¹⁸ De CPN verloor door deze ruzie haar grip op *Links Richten* en Jef Last trok zich als trouw partijlid terug uit de organisatie, hetgeen het einde van het tijdschrift inluidde.¹⁹ Toen door deze strubbelingen, in combinatie met financiële perikelen, in augustus 1933 het laatste nummer van het tijdschrift verscheen, was er van het enthousiasme en idealisme van een jaar eerder weinig meer over en het collectief hield op te bestaan.²⁰ Voor Van Leeuwen was het de kwestie rond Van der Lubbe die hem zeer raakte en die zijn vertrouwen in de socialistische beweging heeft geschaad. De communistische partij liet in september 1932 tijdens een schaduwproces in Londen ook Van Leeuwen als getuige tegen zijn oude kameraad Van der Lubbe optreden – een gebeurtenis waar hij later met weinig genoegen op terug zou zien.

Afscheid van het communisme

Na het echec van *Links Richten* trok Van Leeuwen zich terug uit het politieke leven. Enkele jaren bracht hij door in Antwerpen waar hij ondermeer de novellenbundel *Het simpel hart* schreef. Ook liet hij er de jeugdpoëzie uitgeven die eerder in *De Socialistische Gids* was verschenen, wat resulteerde in de bundel *Het lied van den zwerver* uit 1936.²¹ Nieuwe bundels verschenen er niet meer in de jaren dertig. Desondanks wist Van Leeuwen met publicaties in verschillende tijdschriften een breed publiek voor zijn poëzie te interesseren. Hij publiceerde in christelijke tijdschriften als het protestantse *Korenland*, in het communistische *Politiek en Cultuur*, in 'liberaal-burgerlijke' tijdschriften als *De Gids* en *Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift*, maar, zoals Van Leeuwen in zijn autobiografie schrijft, 'overall was ik gast, nergens was ik thuis'.²² Ook Ter Braak, Vestdijk en Van Vriesland oordeelden positief over een aantal duidelijk door Bertolt Brecht geïnspireerde verzen en ballades – met titels als 'Song van de blijde verwachting' – die Van Leeuwen voor publicatie in *Forum* had toege-

Freek van Leeuwen, *De Bergrede*, circa 1950 [Privé-collectie]

stuurd. In 1940 zouden deze verzen in de bundel *Herdsgave* verschijnen, maar tot een publicatie in *Forum* is het nooit gekomen.²³

Opmerkelijk is de belangstelling voor het werk van Van Leeuwen vanuit rooms-katholieke hoek. De dichter en criticus Anton van Duinkerken toonde al interesse voor het werk van Van Leeuwen toen dit nog sterk communistisch georiënteerd was. Het religieus geïnspireerde engagement duidde hij als een verlangen naar het primitieve middeleeuwse christendom. Van Duinkerken zag in 1932 in *De Gemeenschap* de opstandigheid van de werkloze en berooide proletariër Van Leeuwen als een waarschuwing aan het adres van reactionaire en door communistenangst gegrepen katholieken: 'Maar de jonge revolutionair stelt in een gebed, welks toon zijn oprechtheid verraadt, het lot der proletariërs in Jezus' handen, en dit gebaar is zeker niet minder beduidend dan de vlotte angst voor Moskou, die toeneemt naarmate men, zelf in welstand, den honger van anderen ziet stijgen'.²⁴

Naar aanleiding van deze positieve bespreking vroeg Van Leeuwen in 1940 met succes aan Van Duinkerken of hij zijn bundel *Hedersgave* wilde inleiden.²⁵ Die verscheen bij de vooraanstaande sociaal-democratische Rotterdamse uitgeverij W.L. & J. Brusse, het brandpunt van de Nieuwe Zakelijkheid in de literatuur. Datzelfde jaar verscheen bij de al even prestigieuze uitgever A.A.M. Stols in diens befaamde poëziereeks *Helikon* zijn bundel *Wederkomst*, waarin zijn engagement meer dan ooit vorm kreeg in een religieuze beeldtaal en metaforiek. Van Duinkerken besprak deze bundel in *De Tijd* en had wat moeite met het aarzelende en zoekende karakter van Van Leeuwens poëzie.²⁶ 'Het is', schrijft hij, 'vóór alles de zielsbelijdenis van een ernstig en eenvoudig mensch, meer een zoeker dan een weter, meer een vrager dan een beoordelaar'. De bundel getuigde niet van de 'mystiek van de Godheid van Christus', aldus Van Duinkerken, en Van Leeuwen gebruikte de Christusfiguur vooral voor politiek-sociale doeleinden. Hij pleitte er daarom voor de bundel niet 'naar een dogmatische norm' te beoordelen (waarmee hij een dogmatisch-katholieke norm bedoelde), maar oog te hebben voor de kracht van zijn sociale boodschap 'waarvoor een geloovige christen niet ongevoelig kan zijn'.²⁷

Bladen van verschillende signatuur toonden belangstelling voor Van Leeuwens poëzie en zijn werk leek zelfs bij de oude ideologische vijanden op waardering te kunnen rekenen. Tegelijkertijd groeide in de gedichten de twijfel aan de kameraadschap binnen de socialistische beweging. Niet voor niets opende de bundel *Wederkomst* (1940) met een gedicht over Simon Petrus – het eerste in een reeks van twaalf apostelgedichten – die zijn kameraad Jezus tot driemaal toe verloochende. Van Leeuwen tekent hier het gevaar van idealisme als dit zich kenmerkt door een gebrek aan zelfbeheersing. De overmoedige strijd lust van zijn volgelingen staat in schril contrast met de rust van Jezus: 'Spuw in Je handen, als het dan moet zijn/ Dan maar meteen de heele boel aan brokken./ De liefde steeg mij naar het hoofd als wijn/ En als het moet, ik zal wel voor je knokken'.²⁸

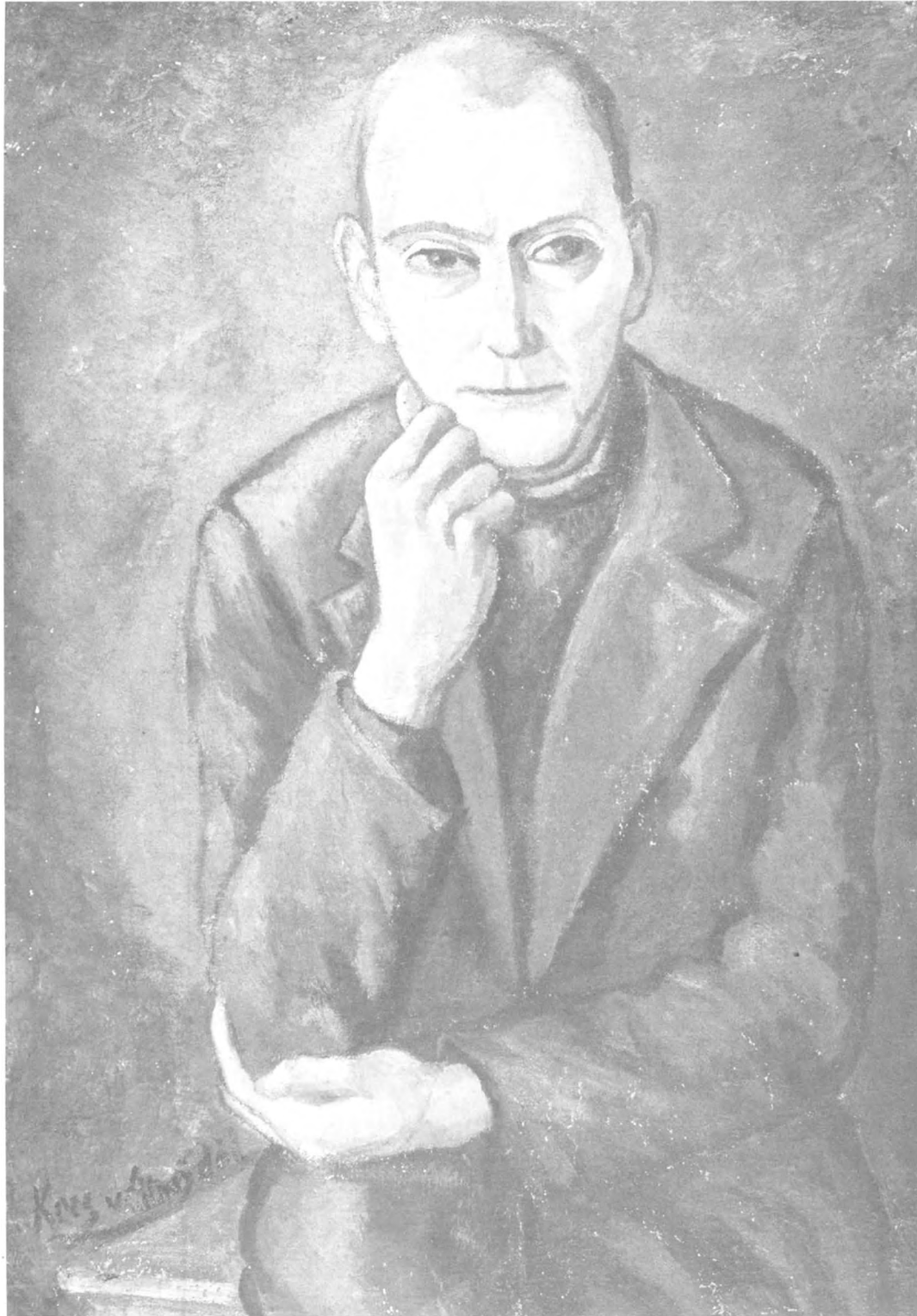
De aanklacht tegen de rijke kapitalisten die iedere vorm van solidariteit met de armen ontberen, bleef in Van Leeuwens poëzie overeind staan, hoewel ook die aanklacht nu met een religieus sausje overgoten werd. In het gedicht 'Ruitentikker' uit *Wederkomst*, beschrijft de dichter de woede van enkele werkloze en hongerige jongeren, waarbij hij verwijst naar de bekende woorden van Jezus uit het bijbelboek Mattheüs:²⁹ 'Wij waren naakt, ge hebt ons niet gekleed/ Wij waren hongerig, ge gaaft ons niet te eten./ Uw overdaad hebt gij in zee gesmeten/ En met goed graan hebt gij uw vuur geheet'. Kort na de oorlog zou Van Leeuwen gaan schilderen en op een van zijn eerste schilderijen – 'De Bergrede' – vinden we een staande naakte en magere figuur temidden van allerlei zwervers en verschoppelingen en tussen hen het rood van wapperende vanen. Het schilderij zou gezien kunnen worden als een aanklacht tegen de toenemende rijkdom en individualisering in het naoorlogse Nederland. Het officiële christendom heeft Van Leeuwen nooit aangesproken. Bertus Meijer schrijft hierover, dat het verlangen van de uit een calvinistisch nest afkomstige Freek van Leeuwen vooral uitging naar een 'niet door partijpolitiek vertroebelde broeder- en zustergemeenschap'.³⁰ Van Leeuwen zou hierbij vooral de communes, waarin de eerste christenen leefden, voor ogen hebben

gehad. De broederschap van de discipelen was voor Van Leeuwen het meest sprekende voorbeeld van een solidaire groep mensen, die genoeg nam met weinig, maar geestelijk een grote rijkdom kende. Dit verlangen naar kameraadschap verklaart misschien de sterke nadruk die hij in zijn religieuze gedichten legde op het verraad en de verloochening door Judas en Petrus binnen de socialistische broederschap.

Zoektocht naar nieuwe kameraadschap

Na de oorlog probeerde Van Leeuwen een nieuwe ideologische thuis en een podium voor zijn religieus geïnspireerde socialistische poëzie te vinden. Met het socialistische tijdschrift *De Vlam* dacht hij een dergelijk podium te hebben gevonden. Dit weekblad verscheen in de jaren 1945-1952. Het had een socialistische signatuur, zonder direct partijgebonden te zijn, maar was niettemin een uitvloeisel van de pogingen tot socialistische 'herzuiling' na de oorlog. De doelgroep was divers en bestond ondermeer uit anarchisten, marxisten, pacifisten, radencommunisten en christensocialisten. Een aantal redactieleden was actief binnen het Sociaal-Democratisch Centrum (SDC) dat in 1946 door een aantal leden van de Partij van de Arbeid (PvdA) werd opgericht. Deze groep had duidelijk wel partijpolitieke idealen, namelijk een radicalisering van de PvdA.³¹ *De Vlam* was echter veel meer dan een spreekbuis van het SDC. Rond het tijdschrift vormde zich een heuse Vlambeweging. Binnen deze beweging bestond grote scepsis ten aanzien van de partijpolitieke ambities van enkele redactieleden. De politieke signatuur van deze sceptici was eerder revolutionair dan parlementair en hun blik was gericht op een nieuwe socialistische toekomst – een toekomst die via zuiver parlementaire weg maar moeilijk kon worden bereikt. De Vlambeweging moet eerder als een vorm van socialistische herzuiling worden beschouwd dan als een uitvloeisel van de doorbraakgedachte, zoals die ten grondslag lag aan de oprichting van de PvdA.³² Met name Jef Last verwoordde dit naoorlogse utopisch socialisme in zijn boekje *Socialistische renaissance* uit 1944. Hoe utopisch het streven ook mocht zijn, Last probeerde zo concreet mogelijk aan te geven hoe een op marxistische leest geschoeide socialistische samenleving na de fascistische dictatuur vorm zou kunnen krijgen. Opvallend is ook het mystieke en zelfs religieus te noemen karakter van Lasts 'nieuwe socialisme', gecombineerd met antiautoritaire en anarchistische trekken.

Het gevoel dat het socialisme door partijpolitiek verraden was, leefde in elk geval zeer breed in de Vlambeweging. Dichter en uitgever Nico van Suchtelen wees in het eerste nummer onder het kopje 'Het eerst nodige' op de noodzaak om in het streven naar socialisme eerst de fouten van het verleden in te zien.³³ Bij het artikel werd een fragment uit Van Leeuwens bundel *Dood en geboorte van een lied* (1945) geplaatst. De versregels waren voor deze gelegenheid voorzien van het kopje 'Onze oude fout'. *Dood en geboorte van een lied* – Van Leeuwens definitieve afrekening met het door partijpolitiek verraden socialisme – verscheen kort voor de bevrijding bij de illegale uitgeverij De Distelvink van de tekenaar Ger Soutendijk, die via het illegale AJC-steunfonds de versprei-

Portret Freek van Leeuwen door Kees van Ameyden, 1942 [Letterkundig Museum]

ding van dichtbundels in de oorlogsjaren verzorgde.³⁴In de bundel beschrijft Van Leeuwen hoe de kameraadschap binnen de beweging ten onder zou zijn gegaan door eigenbelang en de machtswellust binnen de partij: 'Partijzucht was de worm, die onze macht doorvrete' en/ Al 't goede en groote in ons heeft doorknaagd./ Om klein belang werd grooter winst vergeten/ De laatste, heilige strijd tot broedertwist verlaagd'.³⁵

De redactie van *De Vlam* bood Van Leeuwen in deze eerste jaren na de oorlog de ruimte om zijn kritiek op de socialistische beweging onder het voetlicht te brengen. Jef Last schreef eind '45 in het weekblad een bijdrage over Van Leeuwen en presenteerde hem daar als de nieuwe huisdichter van de Vlambeweging. In een bespreking van *Dood en geboorte van een lied* erkende Last dat hij deze gedichten niet zozeer in esthetisch opzicht waardeerde, maar eerder omdat zij uiting gaven aan 'alles wat ons bezielde aan hoop en vertrouwen, maar ook onze nederlagen, onze fouten, onze vertwijfeling en tenslotte al dat, wat wij in harde en vaak bittere jaren van strijd leerden'.³⁶Met de bundel had Van Leeuwen kennelijk treffend de gevoelens van veel socialisten weten te verwoorden.

De (apostolische) kameraadschap wordt in de bundel alleen in positieve zin belicht, als de beginjaren van de communistische beweging aan de orde komen: 'En de simple apostelen zijn gegaan/ Om het nieuwe Evangelie aan elk te verkonden/ In simpele tale, die elk moest verstaan'.³⁷Het verraad verbindt Van Leeuwen in de bundel niet langer aan enkele 'overenthousiaste' provocateurs, als Van der Lubbe, nee, de hele kameraadschap was tot een probleem geworden: 'In kroegen hebben wij ons broederschap gezworen' en/ Gij zijt, een dronkenschap, mij naar het hoofd gestege' en/ Mijn kleine kracht sloeg op Uw kracht verloren'.³⁸

In scherp contrast met deze verzen verschenen in *De Vlam* al snel bijdragen die juist getuigden van een juichend optimisme en grote verwachtingen ten aanzien van de 'stralende socialistische toekomst' – wat toon betreft goed vergelijkbaar met het sociaal-democratische gejubel uit de eerste decennia van de eeuw. Langzaam maar zeker won Last met zijn 'socialistische renaissance' terrein. Hij werd daarin onder anderen ondersteund door oudgediende Henriette Roland Holst. In een van de eerste nummers schreef zij in een bijdrage getiteld 'De vreugde van het socialisme': 'enkel het socialisme kan aan de menschheid de werkelijke vrijheid en den waarachtigen vrede brengen'.³⁹Roland Holst had in tegenstelling tot Last moeite met Van Leeuwens somberheid en zijn afrekening met de oude socialistische kameraden. Van Leeuwen was bang dat zij hem als een 'verloren zoon' zou beschouwen die het socialisme definitief de rug had toegekeerd. In een brief aan Van Leeuwen van 7 januari 1946 weersprak zij deze vrees echter.⁴⁰

Het lezerspubliek van *De Vlam* zou zich langzaam maar zeker gaan ergeren aan het aanhoudende geklaag van de verloren zoon. In 1946 begon Van Leeuwen te schrijven aan een reeks 'Brieven aan Marianne' – waarin hij 'wat dieper op de vragen van het Socialisme en de dingen der liefde' inging.⁴¹In de korte prozastukjes zette Van Leeuwen nog eens zijn teleurstellingen in het socialisme uiteen. De *Vlam*redactie was zeer terughoudend over plaatsing, omdat de brieven een 'te weinig duidelijke inhoud' hadden en ze zag liever

‘verzen met een groter kracht en meer niet te miskennen doelbewustheid’. Van Leeuwen moest de serie van zes brieven herschrijven. In het voorjaar van 1946 werden ze alsnog geplaatst.⁴² Verpakt in de nogal pathetisch aandoende symboliek schreef Van Leeuwen aan Marianne hoe hij jaren heeft gezocht naar het socialistische ideaal: ‘Ik ben je dankbaar voor alles wat je me gegeven hebt, maar ik weet nu dat ik niet meer tevreden zal kunnen zijn met wat je vroeger gaf. Ik heb je ziel gezocht, Marianne, en ik heb alleen je lichaam gevonden. Ik heb dat toen niet kunnen voelen, maar ik voel het nu’.⁴³

In de laatste brief werd duidelijk waar de schrijver van de brieven uiteindelijk toch liefde en de troost gevonden heeft: niet bij Marianne, maar bij God. De verteller ondergaat een religieuze ervaring als hij neerknielt in een kathedraal en hem de volgende bijbelpassage te binnen schiet: ‘En al deelde ik al mijn goederen uit tot spijze der armen [...], indien ik de liefde niet had, het zoude mij niet baten...’.⁴⁴

Het zou de laatste ‘Brief aan Marianne’ zijn die in *De Vlam* verscheen. Al voorafgaande aan de publicatie, had hoofdredacteur Storms aangegeven dat ‘onder onze vrijwillige medewerkende kameraden enkelen zijn, die popelen om Marianne aan het woord te brengen’.⁴⁵ In het eerstvolgende nummer verscheen een gedicht waarin werd afgerekend met Van Leeuwens sombere brieven. Een geïrriteerde lezer liet Freek weten waar hij Marianne kon vinden: ‘Je kunt me vinden aan de haven, / bij Kees en Piet en alle Man, / die niet praten, maar slechts strijden kan. / Die moet ik met mijn liefde laven’.⁴⁶ Het is een directe en wat botte aanklacht tegen het onmachtige gestamel in de brieven van Van Leeuwen. Storms was volgens eigen zeggen door de serie ‘in grote moeilijkheden’ gekomen. Boze brieven waren binnengekomen, waaruit bleek dat een groot deel van de lezers ‘het met deze zes [brieven] wel wetjes vond’.⁴⁷ De serie werd afgebroken. Het antwoord van Marianne dat Van Leeuwen zelf op zijn serie liet volgen, werd niet meer gepubliceerd. Meer dan de eerdere brieven *aan* Marianne, spreekt uit deze brief nu ook de weigering van Freek zich politiek nog actief in te zetten voor het oude ideaal: ‘Voorop in de stoet liep ik en mijn haren waaiden in de wind. En achter me de tallozen, die ik lokte en waarvan weinigen trouw gebleven zijn. Dit alles ligt zoveel jaren achter ons. Vaak zijn mijn langende handen weer gevuld; vaak ook keek ik om of jij me volgde. Maar de weg die ik ging, opstandig en fel, was niet meer de jouwe. En daarom, Freek, kan ik niet komen’.⁴⁸

Kluzenaar van de Lange Akker

Freek van Leeuwen zou zich inderdaad niet langer fel en opstandig tonen en raakte langer hoe meer van zijn oude kameraden vervreemd. Zelfs het lezerspubliek van *De Vlam* zag niets meer in zijn houding ten opzichte van het socialisme; men verlangde een nieuw elan. Het bleek moeilijker dan ooit om nog iets van Van Leeuwen uit te geven. Zijn gedichtencyclus *Katharsis* – grotendeels geschreven tijdens de oorlogsjaren – bleef in portefeuille. De zwaar-moedige gedichten – duidelijk geïnspireerd door Rainer Maria Rilke – vonden in de jaren na de oorlog geen weerklank. Ze kenmerken zich door eenzelfde

Brieven aan Marianne

Het lijkt mij nu, Marianne, dat ik je nog niet alles gezegd heb, wat ik had willen zeggen en het komt mij voor, alsof ik het met minder en eenvoudiger woorden had kunnen doen. Maar ik heb je lief en ik wil dat je me begrijpt en daarom zoek ik, hoe ik je de dingen het best en duidelijkst zal kunnen zeggen. In mijn hoofd hoor ik nu het lied, dat ik hoorde op de avond, toen ik je voor het eerst ontmoette. Wat was het, Marianne, dat mijn hart toen trof? Je weet, dat ik de woorden toen nauwelijks verstaan heb. Ik heb dat lied later nog vele malen gehoord en ik heb het ook zelf gezongen en ik heb de woorden er van geleerd.

Maar toen waren het plotseling dode woorden voor mij geworden en ik voelde, dat ik ze beter had verstaan, toen ik ze nog niet kende. Ik heb er vaak over nagedacht en ik heb lang niet kunnen begrijpen, hoe dat kwam. Maar nu begrijp ik, dat ik die avond die woorden verstaan heb met mijn hart en dat ik later getracht heb, ze ook verstandelijk te begrijpen. Maar dat kon ik niet en nu waren ze mij plotseling vreemd geworden. Ik heb ze verwonderd aangestaard en ik heb ze voor mij zelve herhaald, maar nu hoorde ik er niet meer in, wat ik er in gemeend had te horen.

Die avond had ik gemeend, dat het de stem der liefde was, maar nu meende ik, dat het de stem was van de haat. En dat was de eerste keer, dat ik mij in je ontgoocheld voelde, want het was mij, alsof ik je tot dan toe anders gezien had dan je was. Ik heb het je toen niet durven zeggen, Marianne, en ik kon het je toen ook niet zeggen, omdat ik het zelf nog niet volkomen had verstaan.

Maar toch wist ik, dat het de stem der verworpenen en vernederden geweest was, die ik had gehoord en ik wist nu, dat ik één met hen was en voor altijd blijven zou. Maar toch voelde ik dat zij zochten, wat ik niet zoeken wilde. Je vraagt nu misschien, wat het dan eigenlijk was, wat ik zocht, maar het is niet zo eenvoudig, je daarop een antwoord te geven.

Ik zocht de eenwording, de verbroedering, maar ik zocht niet de dingen, die je voor geld kopen kunt of die door macht en aanzien verkregen kunnen worden. Ik was nog jong en ik zocht mijn weg en ik meende, dat ik zocht in één geest met mijn kameraden. Maar toch voelde ik nu, dat ik in werkelijkheid alleen zocht. De dingen, die zij veroveren wilden, waren de dingen, die goed zijn en die ook waard zijn gezocht te worden, maar het zijn niet de dingen, die ons nader kunnen brengen tot het geluk. En zij hebben niet gevoeld, dat zij bij de strijd voor deze dingen het doel en de zin van hun strijd uit het oog verloren hadden. Zij meenden, dat zij zich zelve gaven voor jou, maar zij hebben niet geweten, dat zij zich gaven aan de dingen der aarde en dat zij daardoor steeds meer vreemdden van jou.

Ook ik heb dat toen niet geweten, Marianne, want ook ik heb gemeend, dat we de dingen der aarde eerst veroveren moesten met de inzet van al onze krachten, eer we er aan denken mochten uit te rusten, in onze liefde voor jou. Nu voel ik dat dit verkeerd geweest is en dat we gehandeld hebben als een zorgeloos kind, dat de bloemen die het plukken wil vergeet, voor de vlinder, die het na wil jagen. Ik weet niet of je me begrijpen zult, Marianne.

Nu ik dit alles nog eens overlees, komt het mij verward en onduidelijk voor, maar ik weet, dat je je zult inspannen om het te begrijpen, omdat ik weet, dat ook jij niet zult berusten in de verwijdering die tussen ons is ontstaan. En je weet, dat ik met heel mijn liefde bij je zal zijn, als je dit leest en ik weet, dat deze gedachte je helpen zal, om de dingen die ik je nu geschreven heb, te verstaan.

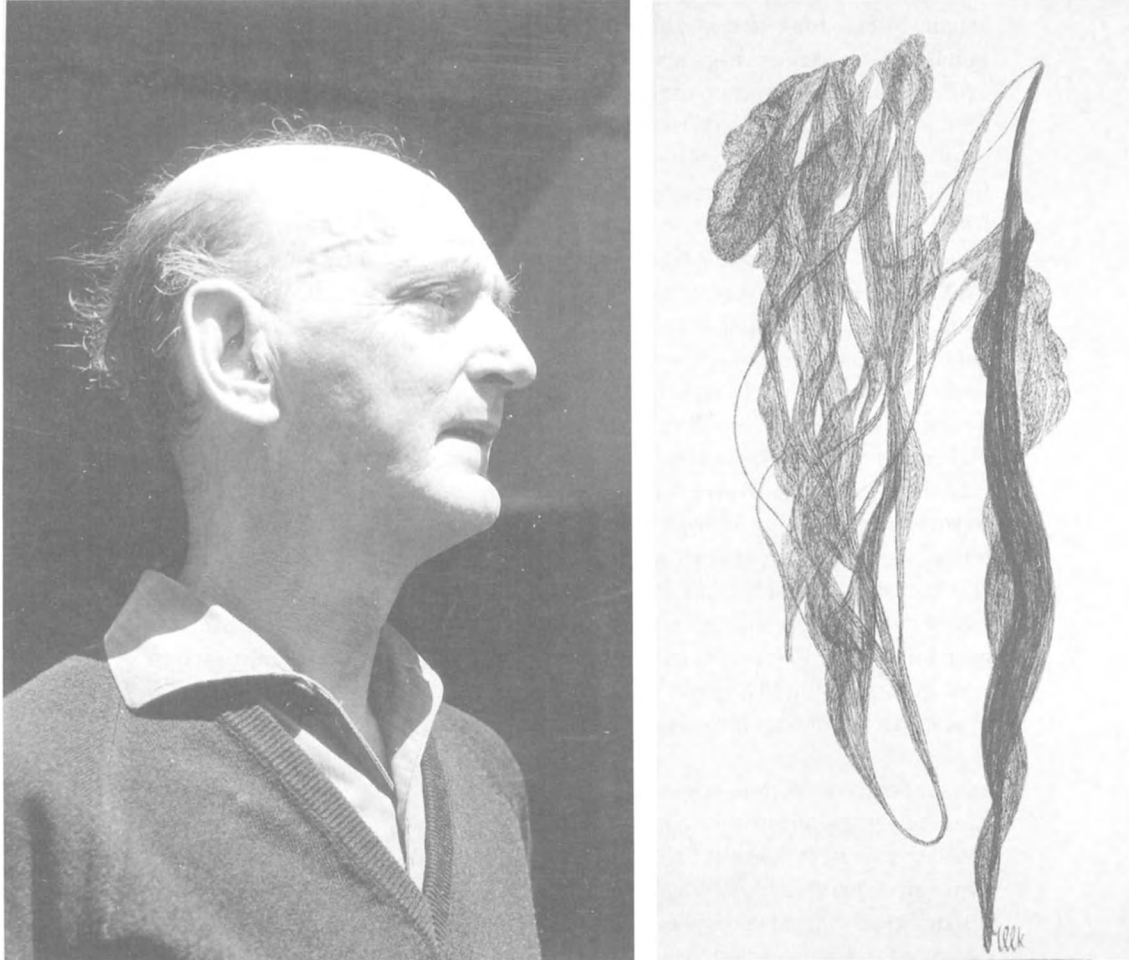
FREEK VAN LEEUWEN.

teleurgestelde toon en zwaarmoedigheid als de 'Brieven aan Marianne': 'Nu ben ik moede en zeer ontgoocheld, kind,/ Door deze liefde wranger dan tevoren./ En al wat u en mij nog samenbindt,/ Is 't heimwee naar den droom, dien wij verloren./ Dien gij in mij en ik in u niet vind -'.⁴⁹

Rilke inspireerde Van Leeuwen tot deze innerlijke zoektocht naar de goddelijke liefde, of – zoals hij het zelf in het voorwoord bij een bundeltje vertaalde Rilke-gedichten in 1946 verwoordde – een oudtestamentische worsteling die 'eindigen moet, in deemoedige overgave'.⁵⁰ Een aantal van deze gedichten heeft een licht homo-erotische inslag. Een enkel gedicht verscheen in *Vriendschap*, het orgaan van het coc, de landelijke homo-organisatie die in 1946 was opgericht.⁵¹ Jef Last probeerde met een recensie van de novellenbundel *Het simpel hart* (1947) in dit tijdschrift een nieuw publiek voor het werk van Van Leeuwen te interesseren. Dergelijke pogingen bleken tevergeefs, uitgevers bleken niet geïnteresseerd om nog iets van Van Leeuwen uit te geven. Naar aanleiding van de vijftigste verjaardag van Van Leeuwen in 1955 schreef Last in *Vriendschap*: 'Zo is de dichter, die als geen ander in ons land naar 'Gemeenschap' verlangde een der eenzaamste figuren van Nederland geworden, en in zijn kast stapelen zich de onuitgegeven en onuitgeefbare gedichten en verhalen op, waaraan geen uitgever zich durft wagen omdat Freek in zijn werk geen enkele concessie doen wil, de burgerij zijn socialisme, de Communisten zijn Christendom, de hetero's zijn homo-erotiek niet lusten, en de homofielen zich niet voor hun eigen dichters interesseren'.⁵²

Vanaf 1954 woonde Van Leeuwen in het buitengebied van Leiderdorp, afgezonderd van de buitenwereld in het kleine huisje 'De Lange Akker' dat familieleden voor hem gekocht hadden. Jef Last gaf hem de bijnaam 'de kluizenaar van de Lange Akker'.⁵³ In deze jaren verkende hij voorzichtig het terrein van de experimentele poëzie en begon hij ook te tekenen. Deze tekeningen noemde Van Leeuwen zelf 'psychogrammen', introspecties in de eigen geest. De laatste jaren van zijn leven beperkte Van Leeuwen zich hoofdzakelijk tot het tekenen van deze psychogrammen en later tot het vervaardigen van grote abstracte olieverven. Als dichter leek Van Leeuwen tot zwijgen gebracht. Een van zijn laatste dichtwerken was het lange gedicht *Atlantische legenden*, dat hij grotendeels nog in Rotterdam voor zijn vertrek naar Leiderdorp geschreven heeft. Later werd het gedicht uitgegeven als nummer van het tijdschrift *Bulletin van de Lange Akker* – een gestencild tijdschrift dat vrienden samen met Van Leeuwen hadden opgezet. Zoals hij met zijn psychogrammen de mooie en minder mooie kanten van de eigen geest aan de buitenwereld toonde, zo tekende hij in *Atlantische legenden* met woorden de demonen van de moderne westerse samenleving in opbouw. De jaren vijftig profeteerden vooruitgang en optimisme, terwijl Van Leeuwen wees op de mensen die buiten de boot vielen en niet van die wederopbouw profiteerden in een Nederland, in een Europa als 'cocktail gemixt met tranen/ Van vergeten dorpen/ In achtergebleven gebieden./ Alles gaat ten gronde...'.⁵⁴

Ook Van Leeuwens bundel *De staat* verscheen een jaar later als aflevering van het *Bulletin van de Lange Akker*. Dit werk ontstond eind jaren veertig en vertoont stilistisch een sterke verwantschap met *Dood en geboorte van een lied*.⁵⁵ Beide

(L) Freek van Leeuwen, circa 1940 [Letterkundig Museum] · (R) Freek van Leeuwen, Psychogram, circa 1960 [Privé-collectie]

werken zijn zogenoemde acrostichons, naamdichten, waarbij de beginletters van de gedichten samen een regel vormen, in het geval van *De staat* een regel uit de Internationale: 'De staat verdrukt; de wet is logen'. In dit lange gedicht beschreef Van Leeuwen de opkomst van het stalinisme als die van een koekoeksjong dat zich gevoed heeft met het oprechte idealisme van de arbeiders maar zich ontpopte als een nationalistisch en militaristisch moloch. Het sociaal anarchisme dat Van Leeuwen in deze bundel als alternatief voor staatsocialisme en kapitalisme beschreef, zou zich welhaast 'organisch', ongehinderd door het gezag van wetten en staten, door de broederschap der mensen moeten vormen: 'En deze Orde zal Gemeenschap zijn, / In haar zal Vrijheid eindelijk herberg vinden. / Geen Staat zal haar nog knechten, en haar binden / Geen wetten, dan de wetten die daar zijn / Van harmonie'.⁵⁶ Bij deze nieuwe kameraadschap paste kennelijk niet langer een religieuze beeldentaal. Verwijzingen naar de broederschap en gemeenschap der apostelen bleven, evenals in *Dood en geboorte van een lied*, voorbehouden aan de grond-

leggers van de Nederlandse socialistische beweging, de eerste verkondigers van de 'blijde boodschap'.⁵⁷

Toen *De staat* circa vijftien jaar na dato in 1961 verscheen, was er van Van Leeuwens optimisme niet veel meer over, wat niet wil zeggen dat hij zich niet betrokken voelde met recente politieke gebeurtenissen. Last besprak in 1959 in *Vrij Nederland* de nieuwe weg die Van Leeuwen met zijn experimentele tekeningen en gedichten was ingeslagen. In de jaren dertig keerde hij zich als strijder met zijn gedichten tegen de 'klassieke' politieke demonen – 'Franco, Hitler, kapitalisme, stalinisme...' – terwijl hij nu, moegestreden, meer beschouwend het demonische in zichzelf probeerde te doorgronden en vast te leggen: 'Hij heeft het steeds gewaagd de demonen, ook zijn eigen demonen, in het oog te schouwen. Aandachtig beschouwde hij de chaos waarin deze hele wereld zich scheen te ontbinden. Hij zag vanuit zijn kleine kluis het kankergezwell der steden het land waar hij woonde overweldigen, zoals onredelijkheid en onmenselijkheid zich kankerachtig verbreiden in een wereld die iedere vaste structuur heeft verloren. En toen, niet met een schok, maar langzamerhand, ontdekte hij, dat ook deze woekerende kankercellen schoon waren'.⁵⁸

De demonen van het kapitalisme waren lang niet zo tastbaar meer als in het vroege werk van Van Leeuwen, maar het gaat te ver om te zeggen dat Van Leeuwen met zijn psychogrammen het demonische alleen nog in zichzelf of in zijn nabije omgeving zocht. De toon van een bundel als *Atlantische legenden* is wel degelijk antikapitalistisch waar het zijn kritiek op de moderne vooruitgang betreft: 'De kluisen zijn vol/ De betalingsbalans herstelt zich,/ Wie wil nog meer?// En morgen zal het nòg beter zijn,/ Maar niemand kan zeggen/ Waarin dat betere/ Bestaat'.⁵⁹ Het zijn regels die vandaag de dag nog weinig aan zeggingskracht hebben verloren.

Terwijl de Vijftigers in Nederland de barricades betraden en tekeer gingen tegen zowel artistieke als politieke bekrompenheid, bivakkeerde Van Leeuwen tot zijn dood in 1968 in zijn Leiderdorpse 'kluis' en herleefde op een bescheiden manier en in een nieuwe vorm zijn strijdbaarheid, een strijdbaarheid die vrijwel ongezien bleef. De verspreiding van *Atlantische legenden* bleef beperkt tot de gestencilde uitgave die door vrienden en bekenden van 'De Lange Akker' werd afgenomen. Na de brede belangstelling voor zijn werk in de jaren dertig heeft Van Leeuwen als dichter geen voet meer aan de grond gekregen. Zijn kritische analyse in dichtvorm van de fouten die socialistten in de jaren voor en tijdens de oorlog hadden gemaakt, vond na de oorlog alleen kortstondig weerklank bij enkele van zijn oude kameraden. Het merendeel van de (nieuwe) kameraden zat echter niet op het gemopper van oudgedienden als Van Leeuwen te wachten en getuigde liever van de komende socialistische renaissance à la Last. Op het moment dat Van Leeuwen eind jaren vijftig aarzelend zijn strijdbaarheid hervond, had hij zich te zeer van het oude lezerspubliek vervreemd.

De zoektocht naar het socialisme heeft het werk van Van Leeuwen fundamenteel beïnvloed. Dit kwam niet altijd de literaire kwaliteit ervan ten

goede, bijvoorbeeld waar dat zijn pamflettistische strijdpoezie uit de jaren dertig betreft. Vanaf zijn eerste gedichten kreeg het verlangen naar kameradschap vorm in een christelijke metaforiek, waarbij steeds weer werd verwezen naar de broederschap van de twaalf apostelen. Diezelfde metaforiek zou Van Leeuwen ook na de Rijksdagbrand toepassen, maar nu om zijn teleurstelling in de communistische kameraden en het verraad binnen de beweging aan de orde te stellen.

In zijn heroriëntatie op het socialisme in de jaren na de oorlog koos Van Leeuwen voor een meer algemene en minder op christelijke leest geschoeide beeldentaal om zijn maatschappijkritiek in te vervatten. De broederschap werd in *Dood en geboorte van een lied* (1945) tot de veroorzaker van de euforie, waardoor socialisten het gevaar van fascisme en dictatuur niet snel genoeg hadden onderkend. De teleurstelling in het socialisme verbeeldde Van Leeuwen in zijn 'Brieven aan Marianne' door de figuur van Marianne, de oude geliefde, naar wie hij nog wel verlangde, maar die hij niet meer kon liefhebben. Als alternatief voor het socialisme bood Van Leeuwen in de brieven een meer individuele religieuze geborgenheid. Daarmee verloor hij het contact met het georganiseerde socialisme. In zijn poëzie uit de jaren vijftig en zestig is de religieuze beeldentaal bijna geheel verdwenen.

Het oeuvre van Van Leeuwen geeft een doorleefd en eerlijk beeld van het gesloten dogmatisme van de jaren dertig en de daaropvolgende ideologische heroriëntatie in de jaren veertig en vijftig. Alleen daarom al verdient het als tijdsdocument meer aandacht. Na de Links Richtentijd vond zijn werk weerklank in brede kring, van confessionelen tot communisten. De receptie van deze poëzie leert dat de literaire zuilen minder gesloten en dogmatisch waren dan we nu misschien denken. Over en weer was er wel degelijk interesse voor elkaars pennenvruchten. Het was juist de literatuur die in deze verzuilde jaren nog enigszins een podium bood waarop representanten van verschillende politieke stromingen met elkaar in debat konden gaan. Door die verzuilde literatuur vandaag de dag onbestudeerd te laten en onze blik alleen tot de 'burgerlijke' hoofdstroming binnen de literatuur van die jaren te beperken, zouden we het literaire landschap uit die jaren schraler en eentoniger maken dan nodig is.

Noten

- 1 Ton Anbeek & Jan Bank, 'Verzuilde literatuur: Een verkenning', in: *Nederlandse letterkunde* 1 (1996), nr. 2, p. 134-135.
- 2 Freek van Leeuwen, *De deur op een kier. Levensherinneringen*. ВЗЗТÓН, Den Haag 1981, p. 198-201.
- 3 *De deur op een kier*, p. 8.
- 4 *De deur op een kier*, p. 10-11.
- 5 Henriette Roland Holst (red.), *Tijdsignalen. Bloemlezing uit moderne revolutionaire poëzie*. Ontwikkeling, Amsterdam 1929, p. 79.
- 6 Vergelijk Jan Meilof, *Een wereld licht en vrij. Het culturele werk van de AJC 1918-1959*. IISC, Amsterdam 1999, p. 553-555.
- 7 *De deur op een kier*, p. 15.
- 8 *De deur op een kier*, p. 16. In datzelfde jaar verschenen ook gedichten in *Het Jonge Volk* van de AJC. Vergelijk Meilof, *Een wereld licht en vrij*, p. 557.
- 9 *De deur op een kier*, p. 16.
- 10 Roland Holst, *Tijdsignalen*, p. 14 en 18-19.
- 11 *De deur op een kier*, p. 17.
- 12 Zie ook passage over *Links Richten* in: Sjoerd van Faassen, "'Niet langer meer één der geknechten'. Een portret van de uitgever als jongeman", in: *ZL, Literair-historisch tijdschrift* 4 (2005), nr. 2, p. 19-53.
- 13 Martin Mooij (ed.), *Links Richten*. Volledige reprint met een nawoord van Martin Mooij. Van Gennep, Amsterdam 1973, nawoord, p. 294-295
- 14 *Links Richten*, p. 66.
- 15 *Links Richten*, p. 64.
- 16 Laatste strofe van het gedicht 'Brand!' geciteerd naar: Freek van Leeuwen, *Door het donker*. Boekenvrienden 'Solidariteit', Hilversum 1934, p. 46.
- 17 *Door het donker*, p. 50.
- 18 *Links Richten*, p. 300-302.
- 19 Zie voor een gedetailleerde beschrijving van het conflict en de wijze waarop Moskou zich daarin mengde: Willem Maas, 'Het gelieg der kameraden. Gans contra Last bij het einde van Links Richten', in: *De Parelduiker* 6 (2001), nr. 1, p. 58-69.
- 20 Henk Bruintjes schrijft het einde van het collectief met name toe aan 'infiltratie' door Amsterdamse CPN-leden. Vergelijk *Rood Rotterdam in de jaren '30*. Uitgeverij Raket, Rotterdam 1984, p. 134-138.
- 21 Freek van Leeuwen, *Het lied van den zwerver*. Uitgeverij de Jongh, Antwerpen 1936. De weemoedigheid en teleurstelling in de bundel is dus van veel vroegere datum en heeft geen betrekking op Van Leeuwens afscheid van *Links Richten* zoals Mooij stelt in zijn nawoord bij: Van Leeuwens *De deur op een kier*, p. 205.
- 22 *De deur op een kier*, p. 138.
- 23 Een redactie-envelop met een gezamenlijk positief advies ten aanzien van minimaal twee gedichten bevindt zich in de collectie van het Letterkundig Museum, sign. f 424 h 1.
- 24 Anton van Duinkerken, 'Links Richten', in: *De Gemeenschap* 8 (1932), nr. 4, p. 224.
- 25 Brief van Freek van Leeuwen aan Anton van Duinkerken, 11 november 1940 (Letterkundig Museum).
- 26 Vergelijk M.E. Polman, *De keerzijde van het leven. Anton van Duinkerken als literatuurcriticus bij De Tijd (1927-1952)*. Valkhof Pers, Nijmegen 2000, p. 218.
- 27 Anton van Duinkerken, 'Over Nieuwe Poëzie: Freek van Leeuwen', in: *De Tijd, godsdienstig-staatkundig dagblad*, 19 januari 1941.
- 28 *Wederkomst*, p. 11.
- 29 *Mattheüs 25: 35-36*.
- 30 Bertus Meijer, *Van Onderop! vooroorlogse herinneringen van een Rotterdams arbeider* (ed. Martin Mooij), Rotterdamse Kunststichting, Rotterdam 1971, p. 33.
- 31 Vergelijk Fred. Aarten, *De Vlam, Socialistisch weekblad voor vrijheid en cultuur (1945-1952)*. Vrije Universiteit, Amsterdam 1987 [Ongepubliceerde scriptie], p. 14-17.
- 32 Zie onder meer Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*. Kluwer, Deventer 1978, p. 203-205.
- 33 Nico van Suchtelen, 'Het eerst nodige', in: *De Vlam* 19 mei 1945. Van Suchtelen gaf vlak na de oorlog een brochure uit onder dezelfde titel *Het eerst nodige. Gedachten over de grondslagen der toekomstige samenleving*.

- 34 Geertje Marianne Naarden, *Onze jeugd behoort de morgen... De geschiedenis van de AJC in oorlogstijd*, IISG, Amsterdam 1989, p. 424-426.
- 35 Freek van Leeuwen, *Dood en geboorte van een lied*. De Distelvink, Amsterdam 1945, p. 21.
- 36 Jef Last, 'Freek van Leeuwen: Een stille in den lande', in: *De Vlam*, 22 december 1945.
- 37 Van Leeuwen, *Dood en geboorte van een lied*, p. 7. Volgens Mooij gaat het hier ondermeer om W.H. Vliegen, Jan van Zutphen en tien andere grondleggers van het Nederlandse socialisme. Zie Martin Mooij, *Het werk van Freek van Leeuwen*. Stichting Oudheidkamer Leiderdorp, Leiderdorp 2005, p. 4.
- 38 Van Leeuwen, *Dood en geboorte van een lied*, p. 31.
- 39 Henriette Roland Holst, 'De vreugde van het socialisme', in: *De Vlam*, 26 juni 1945. Zie ook Elsbeth Etty, *Henriette Roland Holst 1869-1952. Liefde is heel het leven niet*. Balans, Amsterdam 1996, p. 578-579.
- 40 Brief van Henriette Roland Holst aan Freek van Leeuwen, 7 januari 1946 (Letterkundig Museum).
- 41 Brief van Freek van Leeuwen aan de redactie van *De Vlam*, 7 februari 1946 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis [IISG], archief *De Vlam*.)
- 42 Brief van W.F. Storm aan F. van Leeuwen, 19 februari 1946. (IISG, archief *De Vlam*.)
- 43 Freek van Leeuwen, 'Brieven aan Marianne', in: *De Vlam*, 1 juni 1946.
- 44 Freek van Leeuwen, 'Brieven aan Marianne', in: *De Vlam*, 8 juni 1946. De bijbelpassage is: 1 Corinthen 13:3.
- 45 Brief van W.F. Storm aan Freek van Leeuwen, 2 april 1946 (IISG, archief *De Vlam*).
- 46 Anon., 'Brief van Marianne', in: *De Vlam*, 15 juni 1946.
- 47 Brief van W.F. Storm aan Freek van Leeuwen, 15 juni 1946 (IISG, archief *De Vlam*).
- 48 Freek van Leeuwen, 'Brieven aan Freek' (hs.) (IISG, archief *De Vlam*, nr. 11/7).
- 49 Dit vers is afkomstig uit *Van den eros der psyche* (vers 1x) van de ongepubliceerde bundel *Katharsis* uit de literaire nalatenschap van Freek van Leeuwen, beheerd door M. Mooij.
- 50 Freek van Leeuwen, 'Rainer Maria Rilke: Preludium, Vertalingen van Freek van Leeuwen', in: *De Spiegel* 2 (1946), nr. 10, p. 6.
- 51 Onder de titel 'Ik sluit de oogen...', in: *Vriendschap, Maandblad voor de leden van het Cultuur- en Ontspanningscentrum* 3 (1949), nr. 3 (maart), p. 13.
- 52 Jef Last, '50 jaar Freek van Leeuwen', in: *Vriendschap, Maandblad voor de leden van het Cultuur- en Ontspanningscentrum* 10 (1955), nr. 5 (mei), p. 255.
- 53 Martin Mooij, 'Frederik van Leeuwen', in: *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* 7 (1998), p. 126-130.
- 54 *Atlantische legenden*, p. 19. Zie ook de bespreking van dit werk in: Mooij, *Het werk van Freek van Leeuwen*, p. 5-6 en in: Kornee van der Haven, 'Dood en geboorte van een lied. Het vergeten literaire werk van Freek van Leeuwen', in: *Voys* 20 (2002), nr. 3-4, p. 178-180.
- 55 Datering door Martin Mooij, die de uitgave van dit werk in 1961 verzorgde.
- 56 *De staat*, p. 30
- 57 *De staat*, p. 14. Zie ook de korte analyse van de bundel in: Mooij, *Het werk van Freek van Leeuwen*, p. 2 en 4 en de passage in *Dood en geboorte van een lied*.
- 58 Jef Last, 'In een wereld van demonen. Dichter Freek van Leeuwen begon te schilderen', in: *Vrij Nederland*, 7 februari 1959.
- 59 *Atlantische legenden*, p. 15.